

származik a szintézisektől eltávolodó, „diszszidens” író alakja. Kérdés, mármint, hogy milyen a lemondás és a nyomában járó írásmód egész jelenségrendszerének kritikai teherbíróképessége, és lehetőséget ad-e arra, hogy megóvjuk a múltat, az „őszinte ifjúkori gondolatot” a jelen ideológiai csapásaitól. Mert Claudio Magris nem helyettesíti Adornót és Blochot; a képzeletbeli posztmonarchikus Közép-Európa tájain vándorló „hontalan hazafi” nem válthatja fel a néhai, mégoly ambivalenciáktól is átlugyगतott Jugoszlávia kritikai utópiákkal felvértezett „polgárának” radikális ténykedését; a „vajdasági magyar bárók” (P.), valamint a szerbiai-vajdasági vadkapitalizmus bírálata nem pótszere a valamikori rendszerfe-szegető kapitalizmusbírálatnak, a nyugtalanító utópiának, amely a hipotetikusan más-fajta jövőt szegezte szembe a jelennel, és ebből csikarta ki az aktualitást; vagy, hogy ki-élezzem állításomat, ezek között kiegészítési kapcsolatot sem látok. Nincs átmenet, ennek megvalósítására a lemondás sem képes. Közép-Európa imaginációja ugyanis *nem* utópia, legalábbis P. néhai kritériumai szerint. A „polgár”, aki valamikor abból merítette büszkeségét, hogy csak önmagára támaszkodik, és senki másra a világ forgatagában, lassan-lassan délibábbá változik a gazdasági determinációk csapásai révén, ahogy ezt egy jeles szerző, Perry Anderson mélyenszántóan kifejtette a posztmodernről és a modernségről írott könyvében: valóban, a járadékos lét és a bonyolult, noha nem átláthatatlan függések rendszerében a polgár létezése inkább kíváncsi. ¹⁶ Márpedig ez rávetül a „posztmodern” fiktív polgárra is, aki sétálva, melankolikusan-peripatetikusan rója az utcákat, hogy emlékezzen, vagy túsúrásszerű töredékekben szól a világról. Korábban azt fejtegettem, ¹⁷ hogy P. *malgré lui* sajátos újromantikához jutott el: most azt fontolgattam, hogy kibékíthetetlen ellentmondás feszül az „őszinte ifjúkori gondolat” és eme újromantika között.

¹⁶ Perry Anderson: *The Origins of Postmodernity*. London, 1998, különösképpen 86. o.

¹⁷ Ezzel próbálkoztam: Város, vihar, megbicsakló felszabadulás. *Híd*, 2011. január.

Jánossy Lajos

VÉGEL NYOMÁBAN JUGOSZLÁVIÁBAN – ÉS MAGYAR- ORSZÁGON

– Gondolatok Végel László
Bűnhődés című könyve
kapcsán

Hogy mi is lett volna, mi volt Jugoszlávia, sokáig azt hittük, tudjuk. Sokáig azt hittem, tudom. De, mint annyi más esetben, egy ponton világossá vált, hogy nem, dehogyis tudom. És azt is hozzá kell tennem, nem igazán spekuláltam rajta, a nem elsősorban a háború elsodorta, hanem a „béke- és Tito-korabeli” országról, amelyet elválasztani persze nem lehet a szétbombázottól. Vagy mégis? Egyrészt a balkáni háború rettenete nem bővítette-tágította az ismereteimet, másodlagos tapasztalataimat talán igen, ellenben oly hamar, hovatovább „megnyugtatóan” beilleszthetővé vált az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének sémájába, hogy a jugoszlávság „antropológiai” összefüggéseire nem vetült élesebb, kiemelőbb fény. A magyar társadalomra olyannyira jellem-

ző bezárkózási hajlam, nincs mit szépítenem, engem is meghatározott; a tévéadások kiváltotta együttérzésen túl a Balkán-stigma lesajnáló, egyfajta ellenvilágot megképző-hárító terminológiája működésbe lépett. Ráadásul Magyarország ebben az időszakban már a köldöknézés „harcos” meditációjába süllyedt; egyrészt azt képzelte, hogy ő a közép-kelet-európai változások kitüntetett motorja, másrészt belső küzdelmeit vívta a paroxizmusig fokozott *haza vagy haladás* szembeállítás mátrixában. Pedig láttuk kisebbségi barátainkat menekülőben, otthont remélve hozzánk megérkezőben, ez azonban nem indított bennünket arra, hogy „feloldjuk a határzárát”, és szembesüljünk azzal, ki kell lépünk fent jellemzett pozíciónkból, be kell lássuk: szélesebb értelemben egy közös hazának vagyunk lakosai. Ezt a mulasztást, jóllehet rettentő késésben vagyunk, segít behozni Végel László *Bűnhődés* című esszéregénye. Nekem legalábbis segített. Abban, ami a legfontosabb: gondolkodni. Jugoszláviáról, vagy, ahogyan talán majd kiderül és ugyanaz: saját magunkról.

Jugoszlávia szétesését – s ez a „másrészt” – a magyarországi lakosság azért sem érzékelhette a megfelelő fokon, mert addigi tapasztalatai valójában élmények voltak a szó örömteli-gyerekes értelmében; a hatvanas évektől kezdve az oda látogató a szocializmus sajátlagos változatával találkozott, mindenekelőtt a fogyasztói kapitalizmus materialista árnyalataival: a farmernadrágok arzenáljával, a külföldi együttesek lemezeinek sokaságával, a színes divatlapok és képregény-újságok tömkelegével, a James Bond- és a Szolzsenyicin-könyvek német-angol fordításaiival. És akkor még nem beszéltünk a jugoszláv vendégmunkások szabad mozgásáról és a jugoszláv útleveletről. (Végel könyvének fontos, visszatérő részletei elevenítik föl a jugoszláv társadalom kohéziójának az öltözködésbe, a divatba ágyazott kötőanyagát. „Soha életemben annyi szemrevaló, jól öltözött hölgyet egy helyen nem láttam, mint a trieszti pályaudvaron, ott is a Jugoszláviába induló szerelvény peronján. Mindenki boldogágtól sugárzott, miközben lelkesen mesélte, hol mit vá-

sárolt. Így találkozott a titóista önfeledt nemzedék a Nyugattal.”) Az ún. értelmiség pedig az ottani szellemi élet tágasságát látta elsősorban az *Új Symposionban*, azzal a publikálási lehetőséggel, amelynek korlátait saját hazájához képest jóval tágasabbnak tapasztalta, nem véletlenül. (Végel erről: „Alakoskodott a hatalom, alakoskodtak az alattvalók, néha az egyik tett kisebb vagy nagyobb engedményt, néha a másik. Lehetett alkudozni. Miközben a többi szocialista országban gyanakvással szemlélték a modern és az avantgárd irodalmat, Jugoszláviában a párttitkárok irodáit absztrakt alkotások díszítették. A titkosrendőrség vezetői, akik nem a KGB, hanem a CIA kötelékében sajátították el a szakmát, figyelmeztettek, miszerint avantgárd, neoavantgárd oké, csupán a komoly dolgoktól való tartózkodásra intettek.”) Ugyanakkor az értelmiségnek a magyar kisebbség sorsát figyelemmel kíséző tekintete a vajdasági magyarságra nézve nyugtalanságra érdemes okokat nem regisztrált; a többi szomszéd országhoz képest a fenyegetettség a föderációban valóban nem állt fönt.

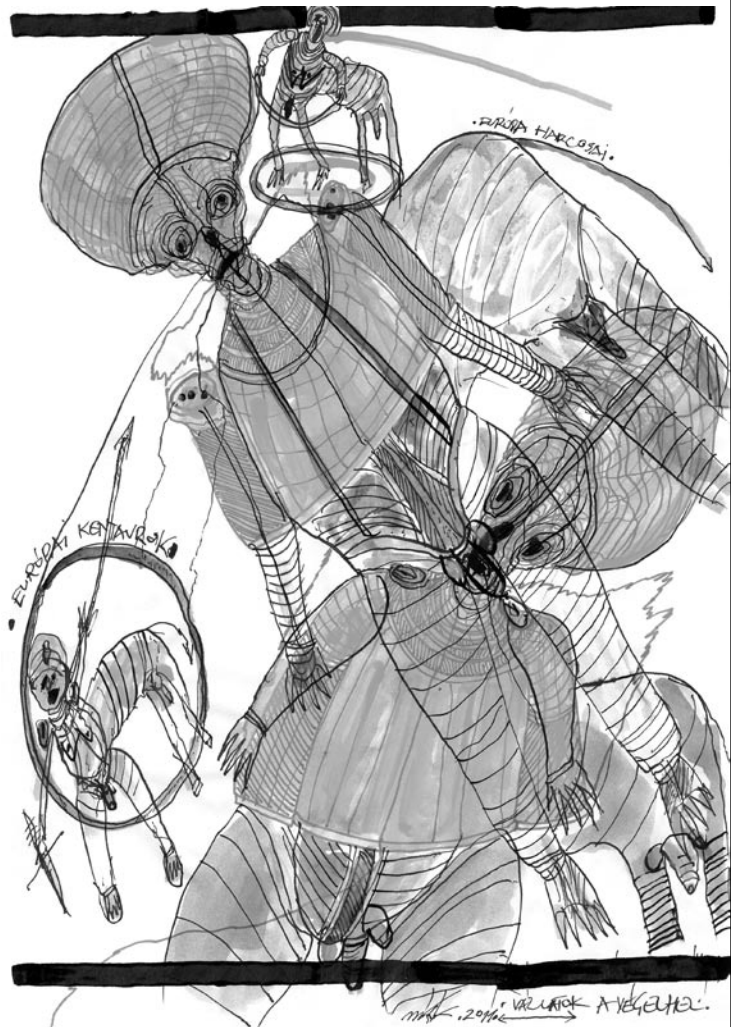
Bár a Tito nevéhez köthető hosszú *epoché*, nem volt kétséges, a marsall halálával lezárult, a magyar társadalom ezt a törést Jugoszlávia „belügyének” tekintette, pluszban a hatvanas-hetvenes évek szocialista konzumparadicsomát Magyarország behozni látszott; egyre-másra tűntek fel a vegyes gazdaság hatvanas években megkezdett, a hetvenesek második felében folytatódó reformjainak szellemében született üzleti vállalkozásai. Ha valamire, akkor Magyarország ekkoriban Lengyelországra vetette aggódó pillantásait: a Szolidaritás szakszervezet ambícióit azonban csöppet sem a diktatúrával szemben – a cseh '68 óta először – szembezegezett szabadságmozgalomként élte meg, hanem az ország relatív gazdasági egyensúlyát, mi több, gyarapodását veszélyeztető momentumnak. A lengyelek nem akarnak dolgozni – ez a pártállami propaganda nem a manipuláció rafinált eszközeivel férközött be a magyar közgondolkodásba, hanem mintegy azzal összhangban artikulálódott. (Nos, Végel könyvében erről nem lehet ol-

vasni; én ezúttal nem néztem utána: milyen volt a jugoszláv politika és a hétköznapok visszhangja ugyanerre. Ez sem lényegtelen!) Jugoszlávia összeomlása ekképp felkészületlenül érte a magyarokat, hiszen annak létét a szocialista táboron kívül lokalizálták, és nem feltétlenül az ismert alternatív szocialista titói út jegyében, hanem a demokráciafogalomnak az ötvenhatos forradalom utáni folyamatos eróziójának talaján. Lényeges kitérő, hogy ennek eredménye az elmúlt húsz év történetében is megragadható – a társadalom többsége a vásárlás, a fogyasztás csön-des forradalmának előidézője volt csupán, és ebben, hogy témánknál maradjunk, Belgrádnak és az adriai tengerpartnak legalább akkora szerepe volt, mint Bécsnek és a Gaertnerstrassénak. A nyugati típusú demokrácia adaptálása azért ütközött máig húzódnó nehézségekbe, mert az említett gyarapodási vágy abban az elképzelésben vetett politikai horgonyt, miszerint elegendő a piaci viszonyokat tisztázni, a magántulajdonon alapuló versenyfeltételeket megteremteni, és innen-től minden működik magától. A piacgazdaság és a liberális demokrácia azonosítása azonban súlyos ellentmondásokba ütközött, egyben előhívta az ellenválaszt – a magyar hagyományokra, történelmi sérelmekre és dicsőségekre épülő és alapozó nacionalista térnyerést.

A jugoszláviai változásokról hallható-olvasható hírek ugyan nem kerültek el a magyar világot, a belhoni viszonyok olyan mértékben elmérgesedtek, a szembenállások olyan fokon kieleződtek, az országon belül olyan mély szakadékok hasadtak, hogy az itt élők jószerivel és kizárólag ebben az algoritmusban reflektálnak gondjaikra – az egykor Európa felé törekvő Magyarország végzetes elszigetelődésének vagyunk tanúi.

Végel László *Bűnhődésére* támaszkodva nem elkerülhető, hogy a magyar szkizmák természetét megkülönböztessük a jugoszláviai megfelelőiktől, ugyanakkor jelezzük az érintkezési felületeket, amelyekre az iméntiekben már történt utalás. Mindenekelőtt a hasonlóságokról: a két országnak a szocialista világon belül elfoglalt helye és szerepe

talán (és minden történeti anakronizmust vállalva) a felvilágosult abszolutizmus keretein belül nyerhet markáns értelmet. Kádár és Tito társadalma – noha különböző utakat bejárva – a szovjet tábor sajátlagos szereplői voltak. Anélkül, hogy az esszéíró túlterjeszkedne saját kompetenciáján, vagyis történeti-

komparatiztikai műveletekbe bonyolódna, kijelentheti, hogy az erőszakos szocialista mobilizációt, illetőleg a magyar, elsősorban a nemzeti önrendelkezésre összpontosító, ugyanakkor a szocialista tulajdonviszonyokat alapvetően megváltoztatni nem kívánó '56-os forradalmat, másrésztől a jugoszláv, a nemzetiségi föderációt követő konszolidáció a lakajosított egypártrendszer keretein belül zajlott le. Lakajosított, ismételjük: egy foglalatban a viszonylagos, tehát létező egzisztenciális komfort és annak ára, a politikai

szolgalelkűség. A kádári politika a definíció szerint korlátolt, egyben paradox játszmája a szocialista (kis)polgárosodás – különös zárványtörténet: a kulturálisan a nyugatias irányba orientálódó, céljait azonban soha elérni nem képes Magyarország keleties ellenőrzés alatt elgondolt hibrid társadalomképe bontakozott ki. A titói koncepció, mintegy arra licitálva, vagyis a földrajzi-politikai elhelyezkedéssel szemben, a balkáni hagyományok korlátainak áttörését megkísérelve, hasonló jegyeket mutat.

És a hasonlóságok gyökere sem éppen érdektelen. Ugyan ennek a szövegnek a terjedelme mérsékli az aprólékos elemzés lehetőségét, az előbbiekről elmondható, hogy a közös jellemző az elfojtások többszörös rétegeinek tektonikája; míg Magyarországon a Trianon-trauma, a Tanácsköztársaság bolszevista hulláma, a rájuk adott revizionista és antiszemita reakciók, a zsidótörvények, majd a német megszállást elv és ellenállás nélkül, a zsákmányszerzés reményétől sem megriadva kiszolgáló magyar közigazgatás morális csődje, az ezt követő kommunista hatalomátvétel, a pártba betagozódó jelentős hányadú értelmiségiek, végül az '56-os forradalom eszmei konszenzusát követő kádári kiegyezés – pszichológiai oldalról – a projekciók, a felelősség-elhárítások sorozataként épült egymásra. A szabadság varázsának csodája – hogy elcsodálkoztunk: az ország szabad, mi azonban nem –, ráadásul az esélyt, hogy ebben a szabadságban önnön szabadságnélküliségünket felismerjük, szintén elmulasztottuk. (Végelnél: „Tükörképünk árulkodóan tükrözi, miszerint mi sem vagyunk már a régiek, ugyanakkor nem vagyunk azok sem, amit az álarccal akartunk magunkra erőltetni. Hisztériánkat gerjeszti, hogy nem tudjuk többé pontosan, melyik az igazi arcunk. A régi vagy az új? Melyik az igazi, és melyik a hamis?”) Jugoszláviában az elfojtások története elsődlegesen a nemzetiségi szembenállások, a második világháborúban körkörös kölcsönösségben végrehajtott embertelenségek láncolataként modellálható, amelyre a jugoszláv szocializmusban szükségképpen megkötött ilyen-olyan kompromisszumok

és megalkuvások sorozata rakódott. Ám a kádári és a titói korszak nem csupán azért cezurális jelentőségű, mert az államkapitalizmus utolsó etapjaként tartjuk őket számon (lám, tanulságosan megtévedt a tollam – a Tito halála utáni, még egypártrendszeri szakaszt majdnem eliminálta), hanem mert – lásd fentebb – a szovjet blokkon belüli politikai represszió finomabb módszerekkel manipuláló hatalomgyakorlását mutatták.

Végel alanyi, vallomásos tónusú könyve a jugoszláviai verzió fontos lenyomata, amelyben az életéről valló szerző olyan vívódásaiba avat be, amelyek a szocialista Jugoszláviában formailag kisebbségi magyarként, egyben a baloldali hagyomány elkötelezett híveként és a létező rendszer relatív önállóságra szert tett szubjektumaként vet számot önmagával, tehát a történelemmel. A sokféle történelem közül persze csak az egyikkel, hiszen a térség, a kelet-európai régió egyik sajátossága a több történelmi elbeszélés párhuzamos egymásmellettsége, a konszenzus hiánya. (Végel: „A történelem szinte minden nemzedékkel újakezdődött, és telis-tele volt kiszámíthatatlan metamorfózissal, irracionális fordulattal, miközben sohasem lehetett tudni, melyik arca az igazi. Azért akad látszatra túl sok történelem Közép-Kelet-Európában, főleg a Balkánon, mert nincs hiteles történelem.”) Az egykori Jugoszláviának ekképp azzal a lakosával, honpolgárával nézünk szembe, aki megannyi kettőségben élt. („Ábrándozásom hatására hálával kellett gondolnom Tito marsallra meg a szocializmusra, hiszen nélküle nyilván nem iskoláztathattak volna a szüleim. Mégiscsak vittem valamire. Kulturálisan és politikailag is minduntalan a Nyugatról álmodoztam, barátaimmal, az értelmiségiek egy jelentős csoportjával, bizalmasan susmorogtunk, milyen jó is lenne többpártrendszerű demokráciában élni, miközben erkölcsileg mindenképp hű akartam maradni a szocializmushoz. [...] Ha a partizán szuronyok nem hozzák a szocializmust, akkor én sohasem jutok el Triesztbe, de még az újvidéki Dornstädter cukrászdába sem ülhetek be.”) Ezen a ponton Végel a személyes horizonton összegződő történelem jellegzetességé-

géről tudósít. Arról az értelmiségi státuszról, amely markánsan veti fel a máig húzható ív mentén a hontalanság (sőt sorstalanság!) kérdését (Végel: „Ki vagyok én? – kérdeztem, miközben a nagy európai nemzeti megbékélésre, az örök békére emelgettem a söröskriglim. A német ezredesnek volt sorsa. Vladimirnak is. Egyik is, másik is érthetetlen. Tudatosodott bennem, hogy sorstalan európai lettem, ami a mai világban, ugye, komikus!?”); másképpen azét a kétlelkűségét, amely egyfelől természetyszerűleg nem tud eltekinteni szocializációs beágyazottságától, másrészt ugyanakkor, entellektüel mivoltánál fogva, amelyet ráadásul a rendszer modernizációs törekvéseinek eredményeképpen nyert el, a szabadság intellektuális dimenzióinak birodalmába kerül; az elmélet és a praxis dichotómiája megkerülhetetlen, azzal az egzisztenciálisan fojtogató paradoxonnal megfejtelve, hogy nincs visszaút: a szabadság fogalmának kiterjesztése minduntalan korlátokba ütközik, s hogy nincs előre sem: a szabadság fogalmát a fennálló iránti elkötelezettség ismétlődően rabul ejti.

Nem kétséges, hogy mindez más akcentusokkal, de a szocialista országokról általában is elmondható, a magyar és a jugoszláviai specifikumok ellenben abban az – itt és most az értelmiségre fókuszált – *modus vivendi*ben lelenek metszéspontra, egyben mutatnak el egymástól, miszerint az elsősorban, de fokozatosan a második nyilvánosságba szoruló baloldali, rendszerkritikus értelmiség a társadalmi szerkezetváltás igényét, a pluralista demokrácia normatíváját csak megfontolt lépésekben, megkésve és óvatosan veti fel. A magyarországi viszonyokon belül ez egyaránt igaz az úgynevezett népiekre és urbánusokra, és, Végel könyvét olvasva, a jugoszláviai entellektüelekre ugyancsak. Jóllehet tapintható a különbség, a jugoszláviai modell többnemzetiségi karaktere, a föderatív keretek a pluralizmus egyfajta, ha nem is a parlamentáris demokrácia tartalmát garantáló kontextusként kétségkívül szigetszerűen egyénivé emelték a szocialista országok népes családján belül az országot. A jugoszláv képlet komplex voltát közkeletűen, ám Ma-

gyarországon feldolgozatlanul, a soknemzetiségi államszövetség elhallgatásokon, tabusításokon nyugvó szerkezete határozta meg. Erre példa, amikor Végel édesanyja halálos ágyán megtudja, hogy felmenői közül többek a partizánok áldozataivá váltak. („Mindenesetre számomra egyszeriben úgy tűnt, mintha nem abban a világban élnek, amelybe beleszülettem.”) Tudjuk, hasonló megrázkódtatásként élte meg ugyanezt az élményt Magyarországon számtalan „párja-zsidó” sorsra kárhozott család utóda.

Látható, a hasonlóságok és különbségek hálójában teszünk tétova lépéseket, miközben a jugoszlávság attribútumait keressük, nem titkolva, hogy az a kérdés is foglalkoztat, mi maradt Jugoszláviából, a jugoszlávságból, hiszen Végel visszatérő, tépelődő kérdése ez. Az ő válasza szkeptikus, volta-képp a címben megfogalmazott: a bűnhődés – *Bűnhődés* egy történelmi korszakért, egy társadalmi berendezkedésért, amely, jóllehet a szovjet megszálláson kívül kerítette ön magát, a tabuk sokáig biztonságosnak talált, tehát kollektíve működtetett rendszerét tartotta fent. Mondhatni, és ebben a többi társ-

országgal rokon, a görög tragédiák sorsa teljesedett be rajta: az elhallgatott bűnök, az eltagadott sérelmek végül szétvetették a komfortos életvilág kereteit.

Mi maradt a jugoszlávságból? A már említett, Végel fordulata szerinti hontalanság, egyenesen a sorstalanság? Nem tudom. Ilyen messzire nem jutottam... Szélesebb összefüggésekbe nem merészkedtem, mivel azt láttam, néhány pillanat választ el attól, hogy egy könyvtár mozduljon meg körülöttem, és könyvlelégzetű szövegbe feledkezzem. Szóval nem tudom, mi marad, és azt sem, mi volt. Ám a nem tudásomnak most már legalább keretei, kontúrjai vannak. Jobban tudom, mit nem.

Mi maradt? Egy válasz biztosan: Végel László *Bűnhődés* című könyve.